

Część I

ZBIGNIEW JASIEWICZ

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM, Poznań

ETNOLOGIA POLSKA PRZED ROKIEM 1956
I JEJ REAKCJA NA WPROWADZANIE WZORÓW RADZIECKICH*

W artykule przedstawię kolejno: 1. Sytuację w kraju i w środowisku etnologicznym; 2. Wzory narzucane lub proponowane przez naukę radziecką etnologii polskiej w ramach socjalistycznego państwa polskiego oraz warunki i mechanizmy ich wprowadzania i adaptacji; 3. Konsekwencje wprowadzania wzorów radzieckich do etnologii polskiej.

Zajmę się nie tylko czasem po roku 1944/1945, kiedy armia radziecka zajęła opanowaną przez nazistów Polskę i powstała Polska Rzeczpospolita Ludowa, zależna od Związku Radzieckiego. Interesuje mnie również okres między rokiem 1939 i 1941, w którym armia radziecka opanowała wschodnie ziemie przedwojennego państwa polskiego. Wówczas to, na Uniwersytecie we Lwowie, przystąpiono do pozyskiwania dla nauki i państwa radzieckiego wybitnych uczonych polskich, w tym etnologów. Sytuację we Lwowie, choć oczywiście miała swoją wyraźną specyfikę, można uznać za pierwszy etap wprowadzania wzorów radzieckich do nauki polskiej (Jasiewicz, Rieszetow 2003, s. 37n).

Zdaję sobie sprawę z wewnętrznego zróżnicowania okresu między rokiem 1945 a 1956. Autonomię szkolnictwa wyższego formalnie ograniczono w roku 1947 a zniesiono w roku 1951. W pierwszych latach po wojnie, w ramach pomocy, docierały na uniwersytety polskie książki z Zachodu, m.in. prace B. Malinowskiego (Kutrzeba-Pojnarowa 1995, s. 407), nie został jeszcze określony przyszły kształt Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, nazywanej wówczas „demokracją ludową”, pod koniec 1948 roku zmieniono względnie liberalną dotąd politykę wobec świata kultury i nauki. Nie jest jednak głównym celem tego referatu odtwarzanie chronologii wydarzeń. W rozważaniach nad przekazywaniem i przejmowaniem w Polsce wzorów radzieckich przyjmuję wprowadzone przez G.W. Hegla rozróżnienie na państwo i społeczeństwo. Polskie środowisko etnologiczne traktuję jako przedmiot oddziaływania państwa i umieszczam w ramach społeczeństwa,

* Podstawę artykułu stanowi referat wygłoszony na konferencji „Socialist Era Anthropology in Eastern and Central Europe”, zorganizowanej przez Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung w Halle w dniach 28–29 sierpnia 2003 roku.

choć jestem świadomy jego zróżnicowania, a także powiązania z państwem, tak cenionym w okresie jego utraty, na skutek przekonań poszczególnych uczonych i ich zaangażowanie w instytucje naukowe. Strona narzucająca zmiany, państwo i nauka radziecka, występują w tej analizie jako pewna całość, bez względu na różnice występujące wśród etnografów radzieckich. Sytuację w polskim środowisku etnologicznym przedstawiam na tle sytuacji w kraju, ukształtowanej nie tylko przez lata powojenne, ale także tragiczne lata wojny i okupacji nazistowskiej. Uwzględniam nie tylko działania publiczne, ale próbuję dotrzeć również do sposobów myślenia i poglądów wyrażanych w sposób nieformalny. Interesują mnie nie tylko wzory wprowadzane w państwie uzależnionym od Związku Radzieckiego, ale przede wszystkim mechanizm tego wprowadzania i adaptacje dokonywane przez członków środowiska naukowego, z ich własnymi doświadczeniami i cechami osobowościowymi. Podstawą moich rozważań była literatura, zarówno polska jak i radziecka, własna pamięć z okresu studiów na kierunku historia kultury materialnej w Krakowie i w Poznaniu oraz materiały z rozmów ze starszymi kolegami, w części opublikowane (Kutrzeba-Pojnarowa 1995; Armon 2001).

Pracę na Uniwersytecie we Lwowie, po zajęciu tego miasta w roku 1939 przez Związek Radziecki, kontynuowali: prof. Jan Czekanowski, znany antropolog i etnolog, w przeszłości pracownik Muzeum Antropologii i Etnografii w S. Petersburgu w przedrewolucyjnej Rosji i Museum für Völkerkunde w Berlinie oraz uczestnik niemieckiej ekspedycji do Afryki w latach 1907–1909, a także prof. Adam Fischer, jeden z najbardziej aktywnych etnologów polskich okresu międzywojennego. A. Fischer koresponduje w tym okresie z prof. Dimitrem Konstantynowiczem Zieleninem z Leningradu i otrzymuje od niego opinię, która pozwoliła mu przejść weryfikację – tzw. „pretestację” i pracować nadal na uniwersytecie radzieckim. Kontakty D.K. Zielenina, który sam był przedmiotem ataków ideologicznych swoich kolegów w latach 30-tych XX wieku, z A. Fischerem, pozostawały z całą pewnością pod kontrolą radzieckich władz politycznych. Postępowanie władz radzieckich wobec A. Fischera i J. Czekanowskiego wskazuje na to, że pragnęły one wciągnąć do współpracy wybitnych uczonych polskich, bez względu na ich dotychczasową działalność. Polska opinia publiczna z kolei w zasadzie akceptowała pracę na uniwersytecie radzieckim jako dającą możliwość przeżycia i ocalenia warsztatów naukowych (Jasiewicz, Rieszetow 2003, s. 35n).

Po utworzeniu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1944–1945 sytuację w środowisku naukowym określała z jednej strony polityka władz państwa, które były zainteresowane odbudową szkolnictwa wyższego i instytucji naukowych, ale jednocześnie starały się o ich podporządkowanie, a z drugiej strony postawa i stanowisko profesorów. Ci ostatni, doświadczeni przeżyciami z okresu wojny, dążyli przede wszystkim do odbudowy warsztatów naukowych i podjęcia pracy. Mimo strat w zespole profesorów etnologii (śmierć, ciężka choroba lub emigracja niektórych z nich) odtworzono katedry na uniwersytetach w Warszawie, Krakowie i w Poznaniu oraz utworzono, w latach 1945 i 1946, nowe

na uniwersytetach w Lublinie, Łodzi, Toruniu i Wrocławiu. Część profesorów, która reprezentowała poglądy lewicowe z okresu przedwojennego, ujęta została perspektywą rozwiązania ważnych problemów społecznych, inni, o przekonaniach narodowych, ujęci zostali włączeniem do Polski ziem zachodnich i północnych, zabranych Niemcom. Wszyscy rozumieli niemożność zmiany sytuacji wyczerpanej wojną Polsce pozostawionej, w wyniku traktatów międzynarodowych, w strefie wpływów Związku Radzieckiego. Aresztowania i usuwanie z uniwersytetów nie objęło profesorów etnologii. Niektórzy z nich podlegali jednak sankcjom. Etnolog i socjolog Jan Stanisław Bystron, atakowany przez prasę i studentów (Bieńkowski 2002, s. 31), manipulowanych przez władze, i profesorów usiłujących zdobyć lepszą pozycję, broniony jednak przez Józefa Chałasińskiego (Winclawski 1998, s. 75), nie został usunięty z uniwersytetu aż do śmierci. Podany szykanom administracyjnym i długo ignorowany był Andrzej Waligórski, uczeń Bronisława Malinowskiego, który w roku 1948 powrócił z Anglii do Polski (Dziegiel 2002a, s. 299; 2002b, s. 70). Kazimiera Zawistowicz-Adamska, oskarżona przez Józefa Chałasińskiego i jednego z dziennikarzy o uleganie wpływom funkcjonalizmu, ukarana została na początku lat 50-ych XX wieku odebraniem w prowadzonej przez nią Katedrze na Uniwersytecie w Łodzi praw do kształcenia studentów (Kutrzeba-Pojnarowa 1995, s. 411; Kopczyńska-Jaworska 2002, s. 316). Żaden z profesorów etnografii nie podjął się roli „komisarza politycznego” w swoim środowisku, choć oczywiście poszczególni z nich zabiegali o wzmocnienie swej pozycji również przy pomocy środków ideologicznych czy politycznych. Funkcję ideologów, nawołujących szczególnie gorliwie do wprowadzenia marksizmu-leninizmu, pozostawiono ludziom z zewnątrz: historykowi starożytności prof. Jerzemu Kulczykiemu, pochodzącemu ze Lwowa, zasłużonemu jako ten, który ochronił i przewiózł do Polski cenną, rodzinną kolekcję kobierców wschodnich (Rosochacka 1982) i mgr Boleśławowi Kuźmiczowi, pracownikowi administracyjnemu Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (G[ajkowska] 1952, s. 625), obydwu o niewielkim zakresie wpływów i kierujących się różnymi motywami. Roli takiej nie przyjął red. Aleksander Jackowski, najbardziej do niej predestynowany, bo wywodzący się z wojska i mający dotarcie do rzeczywiście znaczących ludzi w państwie. Nie pozwoliła mu na to postawa i osobowość, sprzyjające integracji ze środowiskiem naukowym i zachowaniu uznania wobec uczonych, bez jednak utraty krytycznego na nich spojrzenia, jednocześnie powstrzymujące od wejścia na sformalizowaną drogę kariery naukowej. Cechy te spowodowały, że Aleksander Jackowski, jako redaktor „Polskiej Sztuki Ludowej”, stał się rzecznikiem korzystnych zmian w etnologii polskiej, sprzyjającym poszerzeniu badań o historyczne i społeczne uwarunkowania sztuki ludowej, a w końcu lat 70-ych XX wieku partnerem i opiekunem grupy młodych wówczas etnografów, próbujących wyjść poza ograniczenia badań etnograficznych tamtego czasu (Robotycki 1995, s. 227). Swoich koneksji politycznych nie wykorzystał, dla podporządkowania sobie środowiska naukowego, również dr Jan Manugiewicz, uczeń prof. Stanisława Poniatowskiego, współtworzący Krajową Radę Narodową i otwierający pierwsze jej posiedzenie w roku 1943, na którym

wybrano Bolesława Bieruta jako przewodniczącego (Kutrzeba-Pojnarowa 1995, s. 412). Brak „swojego” wobec rządzących człowieka mógł być, o czym napisał Leszek Dziegiel, niekorzystny dla dyscypliny i grozić jej uwiązaniem w ówczesnych warunkach (2002b, s. 66). Reakcją środowiska etnologicznego na sytuację powstałą po wojnie była raczej jego konsolidacja, bez względu na przedwojenne animozje i powojenne różnice w poglądach. Nie oznacza to jednak, jak chce tego L. Dziegiel, że etnografia pozostała dyscypliną wyjątkową, której „nie udawało się w Polsce podprząc do rydwanu propagandy, podobnie zresztą jak w pozostałych krajach socjalistycznych” (2002b, s. 66). Nie pozwalały na to potrzeby środowiska naukowego, starającego się o utrzymanie dyscypliny i stworzenie dla niej warunków egzystencji i rozwoju, oraz złudzenia dotyczące ustroju i miejsca nauki w jego ramach. Nie można nie docenić „siły perswazji” jaką, obok przemocy, posługiwał się komunizm, system totalitarny usiłujący podporządkować sobie wszystkie dziedziny życia społecznego i prywatnego. W środowisku etnografów wyłoniono ze swojego grona liderów (początkowo był nim Józef Gajek, wspierany przez Jana Czekanowskiego, a później Witold Dynowski) oraz umacniano tradycyjny autorytet Kazimierza Moszyńskiego, znanego w radzieckich i europejskich kręgach etnologów i sławistów. To z inicjatywy i przy udziale profesorów etnografii przygotowano w roku 1951, dla I Kongresu Nauki Polskiej i z myślą o mającej powstać Polskiej Akademii Nauk, specjalny memoriał *Ocena dorobku polskiej etnografii i etnologii z punktu widzenia postępowej myśli społecznej* (Ocena... 1952). Znalazły się w nim także pewne elementy tak wówczas wymaganej samokrytyki. Próby nadmiernego epatowania ideologią marksizmu poddawane były jednak nieformalnej krytyce, często w postaci kpin. „To stary pierożek świeżo naszpikowany *diamatem* [materializmem dialektycznym – Z.J.] – powiedział Eugeniusz Frankowski do Jana Czekanowskiego o Kazimierzu Dobrowolskim po jego referacie wygłoszonym na konferencji Polskiego Towarzystwa Etnologicznego w Toruniu w roku 1949 (Armon 2001, s. 326). Powiedział w niewielkim gronie, dając wyraz tak charakterystycznej dla socjalizmu i innych ustrojów totalitarnych rozdzielnosci, czy jak to określił Jan Lutyński, „niespójności” myślenia i działania prywatnego i publicznego (1990, s. 210), znanej także poza nimi jako skłonność do mówienia poza oczami.

Nie zajmuję się formami oddziaływania władz Związku Radzieckiego w sprawach nauki na poziomie kontaktów między partiami i rządami. Zapewne do Polski przybyli odpowiedni rezydenci – doradcy radzieccy. Pisząc o izolacji nauki polskiej w okresie okupacji i powojennym, Kazimierz Moszyński wzmiankuje o stosunkach naukowych z ZSRR, wszczętych już w roku 1945, w innych miejscach wymieniając i wysoko oceniając S.M. Szirokogorowa, etnologa rosyjskiego pracującego na emigracji i wyklętego w tym czasie w Związku Radzieckim (1958, s. 185, 193, 198). Nie mam informacji o wizytach w Polsce przed rokiem 1956 etnografów radzieckich. Do Związku Radzieckiego w tym okresie nie wyjeżdżali także etnografowie polscy. Kazimierz Moszyński, a obok niego Witold Dynowski, przygotowali jedynie referaty do odczytania na Kongresie Sławistów w Moskwie w roku 1948 (Moszyński 1948, s. 210; Dynowski 1948, s. 168).

Z całą pewnością jednak niektórzy profesorowi polscy korespondowali z etnografami radzieckimi. W notatniku z adresami Kazimierza Moszyńskiego z lat 50-ych XX wieku znalazłem adresy m.in. P.G. Bogatyriewa, P.S. Kuzniecowa, S.A. Tokariewa i S.P. Tołstowa (Rieszetow, Jasiewicz, 2001, 281). O etnografii w Polsce środowisko naukowe w Związku Radzieckim informowała I.A. Kałojewa w czasopiśmie „Sowietskaja etnografija”, specjalizująca się w informacyjnych artykułach o działalności etnograficznej w krajach słowiańskich (Kaloewa 1951; 1953). Ostatni z nich przetłumaczony został na język polski i wydany jako dodatek specjalny do „Archiwum Etnograficznego PTL” (Kaloewa 1954). Artykuły te zawierały oczywiście apele o rozliczenie się uczonych z burżuazyjną przeszłością i włączenie się do budownictwa socjalistycznego, nie były jednak agresywne. Żaden z etnografów polskich nie został poddany w nich imiennej krytyce. Krytyka ta została skierowana ku socjologom, wówczas włączanym do etnografii, Florianowi Znanieckiemu, przebywającemu w Stanach Zjednoczonych, oraz innym, pracującym w kraju, m.in. Józefowi Chałasińskiemu, Tadcuszowi Szczurkiewiczowi i Janowi Szczepańskiemu (Kaloewa 1954, s. 14). Eugeniusz Frankowski przekazał wiadomość o przygotowywanej przez D.K. Zielenina pracy „Naród polski” [zapewne „Lud polski” – Z.J.]. Praca ta, której ukończenie zapowiedziano na rok 1947, miała obejmować „opis kultury narodowej, etnografię, folklor, literaturę, historię narodu polskiego, ekonomikę i geografii Polski” (Frankowski 1952, s. 7–8). Opracowanie nie pojawiło się a wiadomości o jego przygotowaniu przez D.K. Zielenina nie udało się potwierdzić. O etnografii polskiej informował również, ze strony polskiej, W. Dynowski. Artykuł jego o pracach etnograficznych i folklorystycznych w Polsce opublikowała „Sowietskaja etnografija” w roku 1948. Był to zresztą referat przejęty przez redakcję pisma od Komitetu Słowiańskiego ZSRR (Dynovskij 1948, s. 168). W czasopiśmie polskich z kolei ukazało się kilka artykułów o etnografii radzieckiej, w tym artykuły Jana Lutyńskiego, o dużej wartości informacyjnej i bez akcentów apologetycznych, traktujące etnografię w Związku Radzieckim jako jedną ze szkół etnologii/antropologii światowej (1950; 1951), przekształcone w opublikowaną w roku 1956, cenną do dzisiaj, książkę *Ewolucjonizm w etnologii anglosaskiej a etnografia radziecka*. Opublikowano także przekłady kilku artykułów etnografów radzieckich, m.in. w zbiorze *Nowe drogi etnografii radzieckiej* (1953) i kilku książek radzieckich, głównie religioznawczych i folklorystycznych. Wyraźnie propagandowy charakter miało przetłumaczenie i wydanie, przeznaczonych dla szerszych kręgów czytelniczych, broszury I.I. Potiechina *Funkcjonalna szkoła w etnografii w służbie brytyjskiego funkcjonalizmu* (1949) i książki zbiorowej *Angloamerykańska etnografia w służbie imperializmu* (1952). Ta ostatnia książka, choć zalecana przez polskich jej recenzentów dla studentów etnografii (Kulczycki 1952, s. 133; Stęślicka 1954, s. 686), nie weszła jednak do lektur obowiązujących na studium historii kultury materialnej. Nie było wspólnych radzieckich i polskich etnograficznych programów badawczych, nie było nawet zachęcania do takich programów. Jedynie w artykule K. Moszyńskiego pojawia się ogólnikowy apel o nawiązanie kontaktów z „kolegami – etnografami słowiańskimi” (1948, s. 228).

Wzory radzieckie, wprowadzane w Polsce i związane z etnografią, dotyczyły:

1. Struktury organizacyjnej nauki i szkolnictwa wyższego;
2. Nazwy, przedmiotu i metod badań;
3. Stosunku do antropologii/etnologii w krajach zachodnich;
4. Funkcji etnografii.

W zakresie struktury organizacyjnej nauki najpoważniejsza zmiana dotyczyła powołania Polskiej Akademii Nauk. Polskie środowisko naukowe, w tym etnografowie, do koncepcji tej odnieśli się pozytywnie. Widzieli w niej możliwość intensyfikacji badań naukowych i zwiększenia finansowania nauki ze strony państwa. Konferencja etnografów w Krakowie w lutym 1951 roku zaproponowała powołanie, wzorem radzieckim, Instytutu Etnografii Polskiej Akademii Nauk (G[ajkowska] 1952, s. 625). Postulat ten nie został jednak spełniony. W roku 1953 powstał Instytut Historii Kultury Materialnej, wzorowany, co prawda, na istniejącym jeszcze w ZSRR Instytucie Historii Materialnej Kultury, wkrótce jednak, bo w roku 1958, przemianowanym tam na Instytut Archeologii. Wcześniej, bo w roku akademickim 1950/1951, zlikwidowano w Polsce studia etnologiczne, nadające tytuł magistra filozofii z zakresu antropologii, etnologii z etnografią i prehistorii, tworząc studium historii kultury materialnej, obejmujące etnografię z archeologią Polski i archeologią klasyczną (Frankowska 1973, s. 198; Burszta, Kopczyńska-Jaworska 1982, s. 52; Jasiewicz, Slattery 1995, s. 193). Warto tu nadmienić, że zdziwienie wobec braku na uniwersytetach w Związku Radzieckim oddzielnych studiów etnografii i folkloru wyrażał już Adam Fischer, po zlikwidowaniu studium etnografii na Uniwersytecie we Lwowie, w liście do D. K. Zelenina z 1940 roku (Jasiewicz, Rieszetow 2003, s. 40). Powstanie instytutu i studium uniwersyteckiego historii kultury materialnej, zdaniem jego twórcy, najbardziej wpływowego wówczas politycznie archeologa Kazimierza Majewskiego, nie miało na celu zlikwidowania tradycyjnych dyscyplin, archeologii i etnografii, i zastąpienia ich nową. Miało natomiast cel ideologiczny. Na skutek wprowadzenia historii kultury materialnej, jak napisał K. Majewski, „chodzące luzem i ideologicznie zacofane dyscypliny archeologii Polski, archeologii śródziemnomorskiej i etnografii można będzie unaukować z pozycji materializmu historycznego” (Majewski 1953, s. 24).

Tak w programach badawczych, jak i w nauczaniu etnografowie polscy nigdy nie ograniczyli się do zagadnień kultury materialnej. Charakter Instytutu Polskiej Akademii Nauk spowodował jednak, że takie działy etnografii jak literatura i muzyka ludowa oraz ludowa twórczość plastyczna znalazły się w ramach innych instytutów, związanych z literaturoznawstwem i sztuką (Frankowska 1973, s. 199). Studia historii kultury materialnej na uniwersytetach utrzymały się do końca lat 50-ych XX wieku, natomiast nazwa Instytutu przetrwała do 1992 roku. Dział Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN odegrał ważną rolę w pracach etnografii polskiej, stwarzając m.in. lepsze warunki realizacji programów badawczych, zainicjowanych przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Cechą nauki w Polsce, odróżniającą ją od nauki w Związku Radzieckim, pozostała jednak poważna rola uniwersytetów w badaniach naukowych. Inną poważną zmianą organizacyjną, ważną dla etnografii, była likwidacja w roku 1951 studiów i katedr socjologii na uniwersytetach (Szacki 1995, s. 112).

Z nazw instytucji zniknął termin „etnologia”, uważany w etnografii radzieckiej tego czasu za związany z nauką „burżuazyjną”, zachowany jedynie w nazwie serii wydawniczej PTL – „Prace Etnologiczne”. Tym bardziej nie było miejsca dla nazwy „antropologia społeczna” lub „kulturowa”. Akceptowano, wzorem etnografii radzieckiej, nadanie etnografii charakteru nauki historycznej, a nawet dyscypliny pomocniczej historii. Znamienne, że to etnografowie zażądali wyłączenia etnografii z Podsekcji Filozofii i Nauk Społecznych, przygotowującej powołanie Polskiej Akademii Nauk i włączenia jej do Podsekcji Historii (G[ajkowska] 1952, s. 624). Przyczyną była zapewne obawa przed naciskami ideologicznymi i wewnętrznymi sporami, szczególnie silnymi w naukach społecznych, a także zainteresowanie historyzmem poszczególnych uczonych. Kazimierz Moszyński np. łączył nadzieje z rozwijającym się w ZSRR, jak napisał, „historyzmem monograficznym” (1958, s. 200). Zalecanym przedmiotem badań była historia kultury, od czasów najdawniejszych do najnowszych, badana przy pomocy metody tzw. konkretno-historycznej oraz kultura „mas ludowych”, badana z punktu widzenia potrzeb budownictwa socjalistycznego. W praktyce realizowano prace o charakterze historycznym, z zakresu kultury materialnej, m.in. budownictwa wiejskiego oraz stosunków społecznych na wsi, prowadzone przez historyków bliskich etnografii (J. Burszta, B. Baranowski), a także nad kulturą ludową, przedstawianą zarówno jako wynik procesu historycznego i źródło historyczne, jak i wartość kultury współczesnej, ważna dla społeczeństwa socjalistycznego. W tej ostatniej dziedzinie szczególnie rozwinęły się badania nad ludową twórczością artystyczną, przede wszystkim plastyką ludową, prowadzone razem z historykami sztuki. Zintensyfikowane one zostały na skutek utworzenia w roku 1946 oddzielnego Państwowego Instytutu Badania Sztuki Ludowej i jego czasopisma „Polska Sztuka Ludowa”. Jednocześnie żądano spreparowania sztuki ludowej i wiedzy o niej dla potrzeb propagandy. Józefowi Grabskiemu odebrano kierowanie Instytutem i redagowanie „Polskiej Sztuki Ludowej” oraz wyrzucono z pracy za wydanie potrójnego zeszytu nr 6–8 z 1948 roku pisma poświęconego ludowej rzeźbie, malarstwu i drzeworytowi, a więc sztuce religijnej (Jackowski, Jot-Drużycki, Benedyktowicz 2000, s. 166; Jackowski 1995, s. 349). Podjęto także badania nad stosunkiem do pracy i kooperacją na wsi, kierowane przez K. Zawistowicz-Adamską (Zawistowicz-Adamska 1950/1951), przedstawione w wymienionym już memoriale etnografów z konferencji w Krakowie w roku 1951 jako wiążące się ściśle z organizowaniem „spółdzielni produkcyjnych na wsi” (Ocena... 1952, s. 628).

Duży wysiłek skierowano na przygotowanie *Polskiego Atlasu Etnograficznego*, który był głównym projektem badawczym tego okresu (Kłodnicki 2001, s. 237). Nie rozwinęto jeszcze wówczas szerzej postulowanych badań nad kulturą robotniczą. Utrzymano w obrębie etnografii zainteresowania społeczeństwami pozaeuropejskimi, określanymi mianem „społeczeństw pierwotnych” (Burszta, Kopczyńska-Jaworska 1982, s. 52). Badania terenowe nad tymi społeczeństwami, poza zupełnymi wyjątkami, były jednak niemożliwe. Potrzeba przyswojenia zasad materializmu dialektycznego i historycznego była oczywiście często wymieniana,

tak w pouczeniach radzieckich, jak i deklaracjach naukowców polskich, oraz realizowana przez władze.

Do programu studiów, w tym historii kultury materialnej, wprowadzono zajęcia z marksizmu-leninizmu, obsługiwane przez katedry podstaw marksizmu-leninizmu, powołane na uniwersytetach w roku akademickim 1950/51 na podstawie wzorów radzieckich, dogmatycznie narzucanych (por. Dziegiel 1998, s. 128–129). W badaniach i realizowanych programach studiów sprowadziła się ona jednakże do preferencji dla niektórych tematów badawczych (kultura materialna, stosunki klasowe, twórczość „ludu”) i rytualnego w zasadzie cytowania prac klasyków marksizmu-leninizmu oraz etnografów radzieckich. Nie oznacza to, że nie było wówczas etnografów polskich przekonanych do wartości metody marksistowskiej. Od stosowania jej założeń odstręczał jednak brak wartościowych wzorów jej wykorzystania w etnografii, prezentowanie jako dogmatu a także administracyjne jej narzucanie. Obawy budziła również odpowiedzialność polityczna związana ze stosowaniem metod nauki radzieckiej czy choćby ich interpretowaniem. Przekonał się o tym Eugeniusz Frankowski, który w roku 1950, po ukazaniu się pracy Józefa Stalina *W sprawie marksizmu w językoznawstwie* w ostatniej chwili z czasopisma „Slavia Antiqua” wycofał swój odbity już artykuł pt. „Mikołaj Marr i jego teorie naukowe” (Armon 2001, s. 327). Stosunek etnografów polskich do marksizmu-leninizmu dobrze charakteryzowało stwierdzenie K. Moszyńskiego: „Wiele obiecują sobie [etnografowie polscy – Z.J.] po zapowiedzianym dziewięciotomowym zbiorowym wydawnictwie rosyjskim «Narody świata», które, jak tuszę, wykaże w całej pełni jakie konkretne wyniki daje czysto materialistyczny kierunek etnograficznych badań” (Moszyński 1948, s. 228).

Ważnym elementem wprowadzanego wzoru radzieckiego był krytyczny stosunek do nauki zachodniej. W celu jego upowszechnienia publikowano tłumaczenia odpowiednich prac radzieckich, takich jak wspomniane już broszura I.I. Potiechina i książka zbiorowa *Angloamerykańska etnografia w służbie imperializmu*. Szczególnym przedmiotem ataków był funkcjonalizm Bronisława Malinowskiego, jak pisano „kosmopolity, z pochodzenia Polaka” (Stęślicka 1954, s. 687). Do literatury tej, choć wspierana była pozytywnymi recenzjami naukowców polskich, zresztą nie etnografów, zniechęcała przede wszystkim jednostronność i język pełen inwektyw, przejęty z propagandy politycznej. Spośród polskich omówień antropologii zachodniej godny uwagi jest artykuł Antoniny Kłoskowskiej „Psychologiczna orientacja współczesnej etnosocjologii amerykańskiej” (1951). I. Kałojewa, radziecki recenzent etnografii polskiej tego czasu, pozytywnie oceniała ukazanie się pracy A. Kłoskowskiej. Zarzucała jej jednak brak dostrzeżenia powiązania poglądów uczonych amerykańskich z ich klasowym światopoglądem i rolą sług imperializmu (1954, s. 9). Ukryła jednocześnie, w sposób korzystny wówczas dla Antoniny Kłoskowskiej, jej w zasadzie pozytywną ocenę poglądów B. Malinowskiego. Etnografowie polscy nie przyłączyli się do krytyki najnowszych kierunków antropologii zachodniej, po części z braku przekonania do takiej krytyki, a po części z braku o nich wiedzy.

Ze zrozumieniem w zasadzie przyjmowano zalecenie nauki radzieckiej uczestniczenia w rozwiązywaniu praktycznych problemów życia społecznego. Było ono bowiem bliskie przekonaniom utrwalonym w nauce polskiej. Natomiast głoszona zasada partyjności nauki, rozumiana nie tylko jako podporządkowanie się partii, ale również gwarancja uzyskania lepszych wyników badań naukowych, była już zaskoczeniem. O partyjności nauki pisano w omówieniach etnografii radzieckiej. Nie znam jednak jakiegokolwiek wypowiedzi etnografa polskiego, która by zachęcała do wprowadzenia zasady partyjności do etnografii.

Czas Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej określany bywa przez niektórych badaczy przemian ideowych i stosunków społecznych jako „zamrażarka historii”. Bardziej odpowiada mi stanowisko dynamiczne. W latach 1945–1956 miała miejsce najdalej idąca w dotychczasowej historii nauki polskiej próba uzależnienia jej od polityki, izolacja od nauki światowej i pauperyzacja środowiska uczonych. Rozbudowano jednak instytucje naukowe, zapoczątkowano niektóre ważne prace badawcze i wykształcono większą niż dotąd liczbę etnografów. Konsekwencją prób narzucenia marksizmu-leninizmu była ucieczka od rozważań teoretycznych i badań nad kulturą jako całością oraz schronienie się we w miarę bezpiecznej niszy studiów nad kulturą ludową, uprawianych historycznie lub morfologicznie. Przerwane zostały, prowadzone przed wojną, próby uprawiania etnologii opartej na szkole kulturowo-historycznej (Stanisław Poniąkowski), fenomenologii (Cezaria Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz Jędrzejewiczowa), funkcjonalizmie (Józef Obrębski) i marksizmie (Ludwik Krzywicki). Pewne korzyści ze zwrotu ku historyzmowi pojawiły się dopiero po roku 1956, kiedy opracowywano regionalne monografie etnograficzno-historyczne i całościowe ujęcie etnografii Polski. Etnografia w Polsce nie została zamrożona a skierowana na tor boczny, z którego trudno było (i nadal jest) powrócić w główny nurt rozwoju etnologii i antropologii.

LITERATURA

- Angloamerykańska...* 1952, *Angloamerykańska etnografia w służbie imperializmu*, I.I. Potiechin (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Armon W. 2001, „Czytać samodzielnie i krytycznie dawne teksty”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza, *Lud*, t. 85, s. 323–334.
- Bieńkowski W. 2002, Jan Stanisław Bystron (1892–1964), [w:] E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss (red.), *Etnografowie i ludoznawcy polscy*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków, s. 29–35.
- Burszta J., B. Kopczyńska-Jaworska 1982, Polish Ethnography after World War II, *Ethnos*, t. 47, nr 1–2, s. 50–63.
- Damrosz J. 1996, *Myśl teoretyczna w polskiej etnografii i etnologii w okresie powojennym (1945–1989)*, Warszawa.
- Dynowski V. 1948, Naučnye raboty po étnografii i fol’kloru v Polše, *Sovetskaja étnografija*, nr 3, s. 168–173.
- Dzięgiel L. 1998, *Paradise in a Concrete Cage. Daily Life in Communist Poland. An Ethnologist’s View*, Arcana, Kraków.
- 2002a, Andrzej Waligórski (1908–1974), [w:] E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss (red.), *Etnografowie i ludoznawcy polscy*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków, s. 298–302.

- 2002b, Z perspektywy ucznia, [w:] B. Gołębiowski (red.), *Autorytety polskie*, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, Łomża, s. 65–75.
- G[a]jkowa O. 1952, Konferencja etnografów w Krakowie, 17–19.02.1951, *Lud*, t. 39, s. 624–625.
- Frankowska M. 1973, Etnografia polska po II wojnie światowej, [w:] M. Terlecka (red.), *Historia etnografii polskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 193–270.
- Frankowski E. 1952, Etnografia radziecka, *Lud*, t. 39, s. 1–42.
- Jackowski A. 1995, *Na skróty*, Wydawnictwo „Pojezierze”, Sejny.
- Jackowski A., J. Jot-Drużycki, Z. Benedyktowicz 2000, Konteksty. Polska Sztuka Ludowa, [w:] L. Sokół (red.), *Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk*, Wydawnictwo Polskiego Instytutu Sztuki PAN, Warszawa, s. 165–171.
- Jasiewicz Z., M. Rieszetow 2003, Korespondencja między Adamem Fischerem a Dymitrem Konstantynowiczem Zieleninem. Z materiałów Archiwum Naukowego Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, *Etnografia Polska*, t. 47, nr 1–2, s. 31–47.
- Jasiewicz Z., D. Slattery (1995), Etnography and anthropology. The case of Polish ethnology, [w:] H.F. Vermeulen, A. A. Roldan (red.), *Fieldwork and Footnotes. Studies in the History of European Anthropology*, Routledge, London and New York, s. 184–201.
- Kaloeva I. A. (1951), Étnografičeskaja rabota v narodno-demokratičeskoj Polše v 1945–1950 godach, *Sovetskaja étnografija*, nr 3, s. 185–191.
- 1953, Pervyj kongress pol'skoj nauki i pol'skaja étnografija, *Sovetskaja étnografija*, nr 4, s. 137–145.
- 1954, Pierwszy Kongres Nauki Polskiej i polska etnografia. Specjalny dodatek do *Archiwum Etnograficznego* nr 6, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Poznań.
- Kłodnicki Z. 2001, Polski Atlas Etnograficzny – historia, stan obecny i perspektywy, *Lud*, t. 85, s. 237–275.
- Kłoskowska A. 1951, Psychologiczna orientacja współczesnej etnosocjologii amerykańskiej, *Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych*, t. 1, s. 263–298.
- Kopczyńska-Jaworska B. 2002, Kazimiera Zawistowicz (1897–1984), [w:] E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss (red.), *Etnografowie i ludoznawcy polscy*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków, s. 314–319.
- Kulczycki J. 1951, Pozycja ewolucjonizmu w głównych kierunkach metodologicznych etnologii i archeologii, *Myśl Współczesna*, nr 2, s. 201–229.
- 1952, Recenzja z książki „Anglo-amerykańska etnografia w służbie imperializmu”, *Życie Nauki*, t. 7, nr 5, s. 133–153.
- Kutrzeba-Pojnarowa A. 1995, „Etnologia jest zawsze jakby in statu nascendi...”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza, *Lud*, t. 78, s. 396–427.
- Lutyński J. 1950, O radzieckiej etnografii, *Wiedza i Życie*, nr 1, s. 80–87.
- 1951, Problemy i metody etnografii radzieckiej, *Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych*, t. 1, s. 298–327.
- 1956, *Ewolucjonizm w etnologii anglosaskiej a etnografia radziecka*, Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu, Łódź.
- 1990, *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Majewski K. 1953, Historia kultury materialnej, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 1, nr 1–2, s. 3–24.
- Moszyński K. 1948, Stan i zadania etnografii polskiej, *Lud*, t. 38, s. 210–228.
- 1958, *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Nowe drogi... 1953, Nowe drogi etnografii radzieckiej, *Archiwum Etnograficzne*, t. 6.
- Ocena... 1952, Ocena dorobku polskiej etnografii i etnologii z punktu widzenia postępowej myśli społecznej, *Lud*, t. 39, s. 626–629.

- Potiechin I.I. 1949, Funkcjonalna szkoła etnografii w służbie brytyjskiego imperializmu, *Biblioteczka Naukowa Po Prostu*, nr 14.
- Rieszetow A. M., Z. Jasiewicz 2001, Korespondencja Kazimierza Moszyńskiego z Dymitrem Konstantynowiczem Zieleninem. Z materiałów Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, *Lud*, t. 85, s. 277–288.
- Robotycki Cz. 1995, Antropologia kultury w Polsce – projekt urzeczywistniony, *Lud*, t. 78, s. 227–243.
- Rosochacka E. 1982, *Kolekcja Włodzimierza Kulczyckiego w zbiorach Muzeum Tatrzańskiego jako źródło do badań nad kobiernictwem orientalnym*, maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM.
- Stęślicka W. 1954, Recenzja z książki „Anglo-amerykańska etnografia w służbie imperializmu”, *Przegląd Antropologiczny*, t. 20, s. 686–689.
- Szacki J. 1995, Wstęp: Krótka historia socjologii polskiej, [w:] J. Szacki (red.) *Sto lat socjologii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 11–119.
- Winławski W. 1998, Chałasiński Józef, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 73–76.
- Zawistowicz-Adamska K. 1950/1951, Pomoc wzajemna i współdziałanie w kulturach ludowych, *Prace i Materiały Etnograficzne*, t. 8/9, s. 1–151.

ZBIGNIEW JASIEWICZ

POLISH ETHNOLOGY IN 1945–1956
AND ITS RESPONSE TO INTRODUCING SOVIET PATTERNS TO POLISH SCIENCE

Summary

The Polish state which emerged after the II WW became dependent on the Soviet Union. One of the effects of that new political order was that Soviet patterns and models were introduced to Polish academic research, including ethnology.

In the article the author is presenting:

1. The general situation in the country, in academic life, especially in ethnology.
2. Models imposed upon Polish ethnology by the Soviet academic institutions. Mechanisms of their introducing and adaptation.
3. The consequence of the introduction of the Soviet patterns.

The study is based on different source material: scientific publications, both Polish and Russian, conversations with Polish ethnologists, but also the author's own memories from his university years.

The Soviet models and patterns introduced into Polish ethnology concerned:

1. The name of the discipline, its main subject, assumptions and research methods.
2. The structure of academic life and higher education system.
3. The attitude to and relationships with the western ethnology and anthropology.
4. The function of ethnology.

The author stated that in the history of Polish ethnology the attempt at subordinating it to politics and isolating from the world social sciences had never gone as far as in the years 1945–1956. Nevertheless Polish scientific institutions were developing and some important research projects were initiated then. The number of ethnographers educated within that period was greater than it had been before. In academic work, imposing the Marxist-Leninist approach resulted in the escape from theoretical deliberation and studies on culture as a whole. Polish ethnographers found a safe niche in studies of folk culture and folklore instead. Such were the circumstances which had long-lasting effect on the development of Polish ethnology in the subsequent years.

Translated by Anna Kuczyńska